

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ

шығармалары

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ М. О. ӘУЕЗОВ
АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ

шығармалары

ӨЛЕҢДЕР, АУДАРМАЛАР, ЗЕРТТЕУЛЕР

Редакция алқасы:

*Ахметов З., Бердібаев Р., Дәуітов С. (жауапты шығарушы),
Қаратаев М., Қирабаев С., Найманбаев Қ., Сәтбаева Ш,
Тәжібаев Ә., Шәріпов Ә.*

Алғы сөзін жазған *Ш. Қ, Сәтбаева*

Редакторы *Мақсұт Неталиев*

Байтұрсынов А.
Б 20 Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер.
(Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.) — Алматы:
Жазушы, 1989.— 320 бет., портр., суретті.

Қазақ әдебиеті мен өнершің көрнекті қайраткері Ахмет Байтұрсыновтың бұл шығармалар жинағына бұрын «Маса», «Қырық мысал» кітаптарында жарық көрген өлеңдері мен аудармалары және «Әдебиет танытқыш» деп аталатын зерттеу еңбеп топтастырылды

Б $\frac{4702250201-117}{402(05)-89}$ бе

ISBN 5-605-00811-0 ГГ":*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ

(1873—1937)

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің «Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың және Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы» қаулысы республиканың рухани өміріндегі үлкен маңызды оқиға болды. Онда: «Жазықсыз жазаға ұшырап, республикада отызыншы жылдары орын алған зорлық-зомбылықтың, социалистік заңдылықты бұзудың құрбаны болған аса кернекті қазақ ақыны Мағжан Жұмабаевтың, ірі ғалым-лингвист\ әдебиет зерттеуші, тюрколог, дарынды ақын-аудармашы Ахмет Байтұрсыновтың, қазақ романының негізін салушылардың бірі, белгілі лингвист, ақын-аудармашы Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасын зерттеген комиссияның жұмыс қорытындыларын қарай келіп, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бюросы комиссияның М. Жұмабаевтың, А. Байтұрсыновтың және Ж. Аймауытовтың қоғамдық-саяси, ғылыми-педагогикалық және әдеби қызметі туралы тарихи шындықты толық көлемінде қалпына келтіру, олардың жеке шығармаларын баспасөзде көрсетілген қателіктері мен уақытша адасуларын сын тұрғыдан зерделеу жөніндегі тұжырымдарымен келісті...» делінген. Сонымен бірге қаулыда олардың өмірі мен творчестволық қызметі туралы мақалалар сериясын жариялау, таңдамалы шығармалары мен ғылыми еңбектерін әзірлеп, басып шығару қажеттілігі атап көрсетілген.

XIX ғасырдың соңғы кезі мен XX ғасырдың алғашқы отыз жыы ішінде қазақ халқының қоғамдық-саяси, мәдени және әдеби өміріне белсене араласып, өнімді еңбек еткен, артына құнды мұра қалдырған Ахмет Байтұрсынов жоғарыда аталған қайраткерлердің қатарында көп жылдан кейін туған халқымен қайта табысты. Ол Ұлы Октябрь революциясына дейін-ақ үлкен ағартушылық қызметімен бірге, ірі ғалым-лингвист, әдебиет жинаушысы — зерттеушісі, тюрколог, бірқатар оқулық пен оқу құралдарының авторы, дарынды ақын-аудармашы ретінде кеңінен танылған еді. Оның өмірі мен қоғамдық, творчестволық қызметінде Октябрь революциясы алдында қалыптасқан қазақ интеллигенция өкілдерінің тынымсыз тынысы, әр саладағы рухани ізденістері, олардың бағыт-бағдары мен сәтті-сәтсіз нәтижелері, жеке өмірінің трагедиялық жағдайлары бой көрсетті.

Ахмет Байтұрсынов 1873 жылдың 25 январында Торғай уезінің Тосын болысында қарапайым шаруа семьясында туған. Ахметтің әкесі Байтұрсын Шошақұлы еті тірі, намысшыл, батыл, сергек адам болса керек, өйткені ол езін қолдаушылармен бірге XIX ғасырдың 80-жылдары сол ауыл-аймақты басқарып жүрген Яковлев деген уездік бастықты сабап, оның семьясын, туған-туысқандарын, сыбайластарын қуыпты. Бұдан соң уезд басшылары ауылға жазалаушы отряд жіберіп, ағалы-інілі Байтұрсын мен Ақтасты тұтқындайды. Қазан округтік сотының жылжымалы сессия-

сы Шошақовтарды 15 жылға Сібірге жер аударуға шешім қабылдайды. Бұл сұмдық оқиғалар кезінде Ахмет он жаста екен. Бұлар баланың жастық сезіміне айрықша әсер еткен. Адамдар арасындағы мұндай қақтығыстардың, шиеленістердің әлеуметтік астарларын, толық түсініп болмаса да, қайсар әке Байтұрсын мен оның туысы Ақтастың және оларды жақтаушылардың әрекеттері жас Ахметтің қаналған халықтың ауыр тұрмысын тануына, олардың ағаттығы жолындағы ізденістеріне ой салғаны көрінеді. Ақынның «Анама хат» өлеңіндегі мына бір жолдар жас кезінде көрген, түсінген сұмдық оқиғалар әсерінен жазылса керек.

...Оқ тиіп он үшімде ой түсіріп,
Бітпеген жүрегімде бар бір жарам.
Алданып тамағыма, оны ұмытсам,
Болғандай жегенімнің бәрі харам.
Адамнан туып, адам ісін етпей,
Үялмай не бетіммен көрге барам?!

Бұл өлең 1909 жылы ол Семей түрмесінде жатқызда жазылған сияқты. Ақын аяулы анасына деген сағынышын:

...Кетер деп «суға құлап, отқа түсіп»,
Қайғы жеп, менің үшін болма алаң! —

деген жолдармен білдіреді.

...Қаңбақ пен салмағың тең бұл бір заман
Лаж жоқ жел айдаса ермесіне.
Тайпалған талай жорға, талай тұлпар,
Тағдырдың кез болып тұр кермесіне.
Солардан жаным-тәнім ардақты емес,
Орынсыз күйзелейін мен несіне?! —

деген жолдарда да сол уақыттың күрделілігі, жазықсыз жапа шеккен саңлақтардың тынысы, сенімі сезіледі.

Әділетсіздік құрбаны болған ағалы-інілі Байтұрсын мен Ақтастың балалары енді Шошақтың кенжесі Ерғазының тәрбиесінде болады, оның көмегімен 1891 жылы Торғайдағы екі кластық орыс-қазақ училищесінде оқиды. Кейін Ахмет Орынборға барып мұғалімдер мектебіне түсіп, оны 1895 жылы бітіреді. Бұл жылдары Торғай, Орынбор өлкесінде ұлы педагог әрі жазушы Ыбырай Алтынсарин негізін қалап кеткен игі дәстүрлері бар мектептер жұмыс істегені белгілі. Осы үлгідегі мектептерде оқып, жүйелі білім, тәрбие алған Ахмет 1896-1907 жылдары Ақтөбе, Қостанай және Қарқаралы уездеріндегі ауылдық және болыстық мектептерде екі кластық училищелерде мұғалім болып қызмет атқарады. Сөйтіп, ол сол кездегі қазақ қоғамына ең бір қажет және кең шенберде дамуға бет алған ағартушылық, демократтық қозғалысқа белсене араласады. Ол орыс-қазақ мектептерінде, семинарияларда педагог бола жүріп, қоғамдық әлеуметтік өмірге үнілді, айналаға білім-ғылым таратудың тиімді жолдарын қарастырды, қазақ тілі және әдебиетінің тарихымен, теориясымен шұғылданды, алғашқы оқулықтар мен оқу құралдарын жазып, халықтың көркем сөз

мұрасын жинау, жүйелеу, зерттеу ісіне араласты, баспасөзге мақалалар жазды, өлең шығарды, аударма жасады. ^.

А Қарқаралыда мұғалім болып жүргенде әділетсіздікке, патша екіметінің саясатына қарсы наразылық білдірушілер қатарында болғаны үшін Ахмет Байтұрсынов бақылауға алынады да, 1909 жылы июльде Семей түрмесіне қамалады. Кейін оны қазақ жерінен тысқары жерлерге жер аударуға үкім шығарылып, 1910 жылдың мартынан 1917 жылдың соңғы айларына дейін Орынбор қаласында тұрады. Бірақ ол бұл кезеңде де өзінің қоғамдық-саяси, мәдени және әдеби өмірге араласуын тоқтатпайды. 1911 жылы Орынборда оның «Маса» атты өлеңдер және аударма мысалдар жинағы басылады. 1913 жылдың мартынан бастап «Қазақ» атты апталық газет ұйымдастырып, 1917 жылдың сентябріне дейін оның редакторы болып істейді.

«Қазақ» газеті бетінде қазақ халқының қоғамдық және мәдени мүдде-қажеттіктерін батыл сөз еткен материалдар жиі басылған. Сондықтан да ол өз дәуірінің беделді органы саналған. Алғашқы шыққан жылының соңында-ақ оның 3000-нан астам жаздырып алушысы болған, ал жабылар алдында езінің баспаханасы, кітапханасы жұмыс істеген және тиражы 8 мыңға жеткен.

«Қазақ» газеті соңғы кезге дейін кертартпа ұлтшыл-буржуазиялық басылым ретінде сипатталынып келді. Мұның сыңаржақтылығы қазір белгілі болып отыр.

«Қазақ» газеті бетінде басылған қоғамның әлеуметтік, саяси өміріне қатысты кейбір материалдар, ел билеушілердің озбырлығын, паракорлығын әшкерелеген мақалалар ресми орындардың наразылығын тудырып, олар газет редакциясын үнемі бақылауға алып, тінтулер жүргізіп отырған. Губернатор мен жандарм бастығы Ахмет Байтұрсыновты бірнеше рет жауапқа тартып, айып салған. Мысалы, «Қазақ» газетінің 1914 жылғы 80-санында Ахмед, Байтұрсынов жазған бас мақалада Қазақ аймағын басқару ережелері қатты сыналғаны үшін Орынбор губернаторы Сухомлинов редакторды 1500 сом штраф төлеу немесе үш айға тұтқындау туралы шешім қабылдайды. 1500 сом төлеу газет тағдыры үшін ауырлыққа түсетін болғандықтан А. Байтұрсынов денсаулығының нашарлығына қарамастан полицияға өзі барып, айып төлеуден бас тартатынын, түрмеде отыруға дайын екендігін айтады^20 октябрьде ол түрмеге алынады. Бұл жағдай туралы хабар тарасымен-ақ газет оқушылары ақша жинап, айыпты төлеп, 5 күннен кейін А. Байтұрсыновты түрмеден босатып алады, сейтіп 1916 жылы да газет 3000 сом айып төлеген, солардың бәрін де газеттің оқушылары, тілектестері көтерген. Олар Байтұрсыновты тұтқынға алғызт бай, басылымды жаптырмай, аса ізгі мінездер танытқан.

А. Байтұрсынов басқаруымен шығып тұрған «Қазақ» газеті қазақ халқының рухани, мәдени тарихында үлкен орны бар басылым болды. 1923 жылы Мұхтар Әуезов: «...Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей шиырықтырған, етек-жеңін жиғызған

«Қазақ» газеті болатын. Ол газетінің жаны кім еді? Ішіндегі қажымайтын қайрат, кемімейтін екпін кімнің екпіні еді? Ол екпін ұйықтаған қазақты айқайлап оятуға заман ерік бермеген соң «Маса» болып талай ызындап «оятамын» деп ұзақ бейнетті міндет қылып алған, Ахаңның екпіні болатын» — деп жазған-ды.]«Қазақ» газеті 1917 жылдың июль айынан «Алаш» ұйымының ресми органына айналды да, көп ұзамай Торғай облыстық Советтері съезінің шешімімен жабылды. 1917—1919 жылдары Ахмет осы ұлтшылдық ұйымның басы-қасында болды. Одан өз еркімен 1919 жылдың мартында бойын аулақ салып, бұрынғы түсінбеушіліктерінен арылып, еліне адал қызмет ету ниетімен сол кезде жер-жерде орнатылып жатқан совет үкіметінің жауапты қызметтеріне араласты. 1919 жылдың 4 апрелінде «Известия» газетінде «Алашорданың» бұрынғы басшылығы мен мүшелеріне кешірім жарияланып, олардың совет қызмет орындарында адал пайдалы еңбек етуіне мүмкіндік берілді. f

V 1919 жылдың 24 июнь күні РСФСР Халық Комиссарлар Советі, Қырғыз (Қазақ) өлкесін басқару жөніндегі әскери революциялық комитет құру туралы қаулы қабылдап, оның председателі етіп тәжірибелі қызметкер С. С. Пестковскийді тағайындады, ревкомның мүшелері болып Сейтқали Мендешов, Бақытжан Қаратаев, Ахмет Байтұрсынов, Мұхамедиар Тұңғаншин, В. Л. Лукашев, Әліби Жангелдин бекітілді.

Ревком жұмыстарының барысы, экономикалық және ағарту ісіндегі қиыншылықтар туралы мән-жайды хабарлау үшін С. С. Пестковский мен А. Байтұрсынов В. И. Лениннің қабылдауында болған. Олардың хабарларын зейін қоя тыңдағаннан кейін ұлы көсем оларға қазақ аймағын басқаруға қатысты қаулылар дайындау қажеттігі және оны қазақ тіліне аудару туралы ақыл-кеңес береді. Мұндай маңызды деректер Ахмет Байтұрсыновтың ұлы көсем В. И. Ленинді көрген, жүздескен, ақыл-кеңесін естіп, одан рух алған санаулы қазақ қайраткерлерінің бірі болғанын дәлелдейді.

• Ахмет Байтұрсыновтың өмірі мен қызметінің белгілі бір кезеңіне маңыз беріп, оны өсіріп тұрған бір уақиға оның 1920 жылдың 4 апрелінде РКП(б)-ның Орынбор Комитетіне партия мүшелігіне алуды өтініп берген арызы./Онда былай делінген:

«РКП(б) ОРЫНБОР КОМИТЕТІНЕ

Ғасырлар бойы езгіде болып келген қырғыз халқын азат етудің жолдарын көп уақыт іздеуден кейін мен мынандай тоқтамға келдім:

1. Азат етілген қырғыз халқы қаналған адамзаттың бүкіл басқа бөлігімен бірге ғана, яғни дүниежүзілік революция, дүниежүзілік федерация арқасында ғана бақытқа жете алады.

2. Таптар мен ұлттарды іс жүзінде толық азат етуге өзінің алдына тікелей мақсат етіп қойған және оны ішінара жүзеге асырған интернационалдық Коммунистік партиясынан басқа ешқандай партия мұны жасай алмайды.

3. Шынайы еңбек демократиясына өтер қажетті баспалдақ — пролетариат пен жартылай пролетариаттың толық саяси және экономикалық билігі сипатындағы адамзаттың еңбекші қауымының диктатурасы болып табылады.

4. Бұл диктатура егер ұйымдасқан адамзаттың, еңбекші қауымның басым көпшілігі оны қолдаған кезде ғана бүкіл адамзаттың мүддесі үшін нығайып, іс жүзіне асырылмақ, сол үшін де қырғыз еңбекші халқын осы программа астына топтастыру қажет.

5. РКП(б)-ның ұлттық қатынастары саласындағы программасы, сондай-ақ Ленин жолдастың ұлттардың өзін-өзі билеу жөніндегі пікір-таластар қорытындысы бойынша баяндалған ұлттардың өзін-өзі билеу жөніндегі көзқарасы және шығыс халықтары арасындағы жұмыстарға байланысты РКП(б) Орталық Комитетінде айтылған тактикалық пайымдаулар дұрыс қолданылған кезде және дұрыс жүзеге асырылғанда қаналған ұлт ретінде халқының мүдделері қанағат таба алады.

Жоғарыда айтқандарыма байланысты, оның программасын жалпы іске асыруға және атап айтқанда шығыс мәселесі бойынша программасын жүзеге асыруға көмектесу үшін Россия Коммунистік большевиктер партиясына өтуге шешім қабылдадым, ол үшін Комитеттің мені РКП(б) мүшелерінің қатарына алуын өтінемін.

Ахмет Байтұрсынов.

4 апрель, 1920 ж.»

Бұл жеке адамның өтініші қатарында қалмай, совет шындығы ықпал еткен сол тәрізді адамдардың саяси санасы қалай биіктегенін аңғартатын документ ретінде сол кездегі Қырғыз (Қазақ) автономдық Әскери-революциялық Комитетінің органы болып саналатын «Известияның» 1920 жылғы 16-шы санында жарияланды. Осы санда «Ахмет Байтұрсынов» деген мақала (В. М. — Т. бүркеншікті атпен) басылды. Онда сол кез үшін А. Байтұрсыновтың партияға кіруге берген арызының маңызы атап көрсетілді.

Алайда, ол Коммунистік партияның биік мақсаттары мен міндеттерін терең түсініп, қызу қызмет ету биігіне көтеріле алмады. Өйткені, 20-жылдардағы қоғамдық, экономикалық, саяси-рухани, мәдени өмірдегі өзекті өзгерістерді түсініп, ерекше екпін, қиын қопарылыс бой көтере бастаған, бірақ әлі орнығып, қалыптасып үлгірмеген жаңалықтардың мән-мазмұнын, сыр-қырларын бірден танып, оған ілесу оңай да емес-ті.

А. Байтұрсыновпен заманы, қызметі қатарлас болған революцияшыл ақын С. Сейфуллин оның туғанына 50 жыл толуына байланысты «Еңбекші қазақ» газетінде мақала жариялап, онда: «...Озі үшін ұлтшыл болған қулардан бөлініп, Ахмет сол ұлт қамы үшін Коммунист партиясына кірді. Әрине, Ахмет Коммунист партиясында да көп бола алмады. Көп бола алмайтыны белгілі еді. Ахаң байлардың құлдығында шіріген жарлылардың айғайшысы емес, олардың шокпаршысы емес, бірақ байын, кедейін айырмай, қазақты ғана сүйетін адал жүрек, ұлтжанды еді. Қалай болса да

жазушысы аз, әдебиеті нашар қазақ жырларына «Оқу һәм тіл құралдарымен» қылған қызметі таудай», — деп жазды. Ол юбилярдің көзқарасындағы кейбір үстірттіктерді, осалдықтарды, қоғамдық күрделі таптық мүдделерді танып, айырудың әлсіздіктерін де ашып айтты.

Қазақ АССР-і құрығаннан кейін А. Байтұрсынов 2 жыл бойы республиканың Халық ағарту комиссары, Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің, Қазақ Орталық Атқару Комитетінің мүшесі болып жұмыс істеді, одан соң Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің газеті «Ақ жолда», Халық ағарту комиссариаты жанындағы Қазақстан академиялық орталығында еңбек етті.

20-жылдардың соңы жалпы ел үшін, оның ішінде Қазақстан үшін аса ауыр болғаны мәлім. Жеке адамға табыну зардаптарының алғашқы нышаны біліне бастаған осы бір тұста ескі интеллигенция өкілдері кудалауға түсті. А. Байтұрсынов 1929 жылдың 2 июні күні кзмауға алынып, кейін өзі Архангельск облысына, зайыбы Александра мен қызы Шолпан Томсиге жер аударылды. Бұрынғы әр қилы қоғамдық қызметі мен ғылыми еңбектері, шығарған өлеңдері, өзіндік ой-пікірлері сынаржақ сынға, дәлелсіз даттауға ұшырады. Одан тек 1934 жылы ғана қайтып оралды. Оған ұлы жазушы М. Горькийдің әйелі П. Пешкованың Бүкіләлемдік Қызыл Крест ұйымының атына бірсыпыра жазықсыз азап шеккендерге көмектесуін өтініп жазған хаты себеп болды. Алайда, Алматыға келгеннен кейін де оның қалауынша қызмет етуіне шектеушілік қойылды. Көп ұзамай 1936-1937 жылдардың күйыны басталды. А. Байтұрсынов та 1937 жылы 8 октябрьде тұтқындалып, содан қайтып оралмады. Сөйтіп кернекті ғаяым, әдебиетші қасірет кездің құрбаны болып кете барды. Оның атына, еңбектеріне ұзақ жылдар бойы тыйым салынды. Бүгін елімізде іске асып жатқан жаңару, қайта құру, жариялылық заманында ғана А. Байтұрсыновтың аты қайта аталып, оның қоғамдық қызметі, ғылыми, әдеби мұрасы халқымыздың рухани қазынасына қайта қосылып отыр.

Ахмет Байтұрсыновтың ғылыми-творчестволық мұрасын негізінен үш үлкен салаға бөліп қарауға болады. Олар: автордың ағартушы, ғалым, тілтану, әдебиеттанудың алғашқы іргесін қалаушы ретіндегі еңбегі, ақындық және аудармашылық творчествосы.

Ахмет Байтұрсынов езінің саналы өмірін қазақ қоғамында білім-ғылымның жоғары бағаланып, ағартушылық бағыт әбден қалыптасқан кезде бастады. Ол ауыл мектептерінде, семинарияларда халыққа білім беру, оны жетілдіру саласында көп ізденді, көптеген мақалалар, еңбектер жазды. «Әліп-би», «Тіл құралы», «Әдебиет танытқыш» атты кітаптар, қазақ тілінің табиғаты, өзгешеліктері, араб алфавитінің жайы, терминдер, қазақ тілін оқытудың методикасы туралы көптеген мақалалар жазуы, 1926 жылы Бакуда болған тюркологтардың Бүкілодақтық I съезіне қатысуы (Қазақстаннан Ахмет Байтұрсынов, Елдес Омаров, Азиз Байсейтов, Білал Сүлеев, Нәзір Төреқұлов делегат болып қатысқан. Ахмет осы съезд президиумына және бірнеше комиссия құрамына сайланған), Қазақстанның оқу-ағарту комиссариатындағы жұмысы — осының бәрі

оның қоғамдық, мәдени, ағартушылық, ғалымдық қызметінің қомақтылығын аңғартады.

Белгілі совет тюркологы академик А. Н. Кононовтың А. Байтұрсыновты көрнекті тюркологтардың қатарында еске алып, оның қазақ алфавитін жүйелеу, оқу құралдарын жасау фонетика мен грамматика саласындағы қазақ мәдениеті мен әдебиеті туралы зерттеулерінің маңызы туралы жазуы да тектен-тек емес.

І Әдебиеттану ісіне Ахмет Байтұрсыновтың қосқан үлесі аса мол. Қазақ тілі мен көркем сөзі, сана-салты, дүние танымы Ахмет Байтұрсыновты семинарияда оқып жүрген кезінен бастап қатты қызықтырғанға ұқсайды, өйткені ол Орынбордағы мұғалімдер дайындайтын семинарияны бітірген 1895 жылдың өзінде «Тургайская газетайың» 39-санында «Казахские приметы и пословицы» деген мақала жариялаған. Бұл оның баспа бетін көрген алғашқы еңбегі. Оның үстіне мақаланың осы газет бетіне басылуының өзі көңіл аударарлық нәрсе.*"

Бұл жерде айтпағымыз — саналы өмірін қоғамдық, ағартушылық қызметке іштей дайындалып бастаған Ахмет Байтұрсыновтың халықтық көркем мұраның мән-маңызына, эстетикалық қадір-қасиеттеріне бойлап, оны жинап-бастыруға ұмытылысын байкату. Ол өзі де шығармалар жазып, басқа халықтар қазынасының үлгілерін туған халқына жеткізу мақсатында аудармалар жасады. Көп ұзамай «Қырық мысал», «Маса» жарияланды. "Осы жылдары Ахмет Байтұрсынов әдебиет тарихын зерттеумен шұғылданды. Оның «Қазақ» газетінің 1913 жылғы үш санында шыққан «Қазақтың бас ақыны» деген көлемді мақаласы әдебиеттану саласындағы алғашқы зерттеуі еді. Онда қазақ халқының рухани өмірінде Абайдың аса ірі тұлға екені, өмірбаяны, шығармаларының мазмұн тереңдігі мен ақындық шеберлігі, поэтикасы, орыс әдебиеттерімен байланысы туралы ойлы пікірлер айтылған, ақын мұрасының эстетикалық қадір-қасиеттері ашылған. Осы мақалада Абайдың елендерінің тексі келтіріліп, ақынның поэзияға деген көзқарасы, эстетикасы, поэзияның адам өміріндегі ролі байсалды талданған. Мақалада айтылған пікір-тұжырымдардың, негізделген концепцияның бірсыпырасы кейін ғылым тарапынан қолдау тауып, бұл жүйедегі зерттеулерде дәлелденіліп, орнығып, жалғасымын тапты.

Кейінгі қоғамдық және басшылық қызметтер атқарған кездерінде де Ахмет ғылым саласындағы жұмыстарын тоқтатпаған, ол 1923 жылы Москвада қазақтың эпостық жыры «Ер Сайынды» алғы сезбен, ғылыми түсініктемелермен бастырып шығарған.

Ахмет Байтұрсынов бастырған «Ер Сайын», негізінен, ел қорғаушы батырлардың жорықтарын, ерлігін баяндайтын белгілі эпостық жыр нұсқасы. Ел арасында көбіне ауызша айтылып, сақталып келген көлемді, шамасы 3000 тармақ, тілі шұрайлы осы жырды 1870 жылы В.Радлов «Солтүстік түрік тектес халықтардың ауыз әдебиет үлгілері» жинағына енгізгені белгілі. Орынбор архив комиссиясының ғылыми еңбектерінде бұл жыр «Бозманай» деген атпен басылған, 1922 жылы Ташкентте жарық көрген. Ал Ахмет Байтұрсынов «Ер Сайын» жырды Москвада бастырып,

астана басылымы арқылы еліміздің басқа да халықтарының назарына ұсынды. «Ер Сайыш» жырының баспа бетін көрген және Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорында сақтаулы нұсқаларын салыстыра зерттеу негізінде Ахмет Байтұрсынов нұсқасының идеялық-көркемдік деңгейін, мән-мазмұнын анықтау да алдағы күндердің міндеті болмақ.

1926 жылы осы баспа арқылы Ахмет «Жоқтау» деп аталатын жинақ жариялаған. Қайғылы уақиғаларға байланысты шыққан жоқтау жырлар қазақ халқының бай ауыз әдебиетінде молынан сақталғанмен, оларды арнайы жүйелеп, сұрыптап, оның қоғамдық мәнін айқындау бұрын қолға алынбаған іс еді. Ахмет жинағы осыған бастама болды. Бұл жинаққа енген «23 жоқтауда» халық басынан кешкен маңызды уақиғалар, елдің ер жүрек батырлары, көпшілік үміт артқан адамдары, басшылары туралы айтылған. Олардың ішінде қаз дауысты Қазыбекті жоқтау, Абылай хан дүниеден өткенде айтылған жоқтау, басқа да құнды туындылар бар. Мұның бәрі А. Байтұрсыновтың халықтық көркем сөз қорын жинаушы, зерттеуші, бастаушы ретіндегі зор еңбегін байқатады.

Қазақ филологиясының әдебиеттану саласында А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» (1926) атты кітабының ерекше маңызы бар. Бұл әдебиеттің тарихы мен теориясы туралы қазақ тіліндегі тұңғыш көлемді де салмақты еңбек. Ол бірнеше жылдар бойы оқу құралы ретінде пайдаланылған. «Әдебиет танытқыш» деген атының өзі әйгілеп тұрғандай, кітап әдебиет әлемін, көркем сөз табиғатын, сырыш, мазмұнын, ерекшеліктерін, жанрларын, дүниетаным мен қоғамдағы ролін қыруар мысалдармен дәлелдеп, байсалды, ғылыми түрде түсіндіруге арналған алғашқы тәжірибе, тұңғыш зерттеу болуымен құнды.

Қазіргі филология деңгейінен қарағанда кездесетін көптеген олқылықтары мен дәлсіздіктеріне, кейбір қателіктеріне қарамастан кітаптың жазылу принциптері, пікір-тұжырымдары, материалдарды классификациялауы, терминдері көңіл аударарлық.

«Әдебиет танытқышта» ең алдымен сөз өнерінің табиғаты, өнердің басқа түрлерінен — архитектура, скульптура, живопись, музыка, т. б.— езгешелігі, айырмашылығы, артықшылығы сөз етіледі. Өнер түрлерін талдай келіп, А. Байтұрсынов: «Өнердің ең алды сөз өнері деп саналады. «Өнер алды — қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама қадырынша сөз өнері атқара алады. Қандай* сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді суреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын, сөзбен сөйлеп, суреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл езге өнердің қолынан келмейді» — деп жазады. Сөзбен сымбаттаудың я кескіндеудің үлгісін көрсету үшін автор Абай өлеңдерінен мысалдар келтіреді. «Әдебиет танытқышта ауыз әдебиетінің ең шурайлы, ең бейнелі, мазмұны мен керкемдігі бай үлгілерін пайдаланған. А. Байтұрсынов ауыз әдебиеті материалдарын іріктеп, сұрыптап ғылыми-теориялық кітапқа пайдалануда белгілі бір жүйе, принцип ұстағаны байқалады. Ағартушы, езі айтқанындай, «адамдық насихатшысы» ретінде қазақ

халқының көркем ойлау жүйесіндегі рухани қадір-қасиеттерге, жақсылық пен жамандық тартыстарына, ерлік пен батырлық істерге, бірлік пен ынтымақ, сұлулық сырларын бейнелеген үлгілерге көбірек көңіл болген.

Көркем сөздің әр компоненттерін сез еткенде «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Алпамыс» жырларынан даналық, шешендік, тапқырлық сөздер қазынасынан, айтыстардан, ертегілерден ойын дәл жеткізу үшін мысалдар, деректер келтіреді.

Қазақ жырауларының мұрасын А. Байтұрсыновтың еркін де терең білетіні осы еңбегінде айқын көрінеді. Қазақ сөз өнерінің көне дәуірдегі үлгілері, XV-XVII ғасырлардағы жыраулар шығармалары біраз уақыт еленбей, ескерілмей келгені мәлім. Ал А. Байтұрсыновтың ізденіс назарында солардың бірсыпырасы болған. Оның еңбегінде Асан Қайғы, Нысанбай жырау, Бұдабай ақын, Наурызбай би, Құбыла ақын, Жарылғасын ақын, Алтыбас, Ақмолда, Әбубәкір, Шортанбай, Байтоқ, Сүгір ақын, Мұрат, Досқожа, Орынбай, Шернияз т. б. ақын-жыраулар шығармаларынан үзінділер бар. «Әдебиет танытқышта» аты аталып, шығармаларынан үзінді келтірілген кейбір жырау-ақындар әдебиеттануда әлі беймәлім, демек, ондай есімдерді іздестіру керек. А. Байтұрсыновтың ең биік үлгі ететіні — Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Сұлтанмахмұт Торайғыров туындылары. Шоқан Уәлиханов пікірлері де жоғары бағаланып, орынды пайдаланылады, ол Шоқан туралы Потанин, Ядринцевтің естелік жазбаларына сүйенеді. Жыр-поэма мысалдары ретінде зерттеуші Абайдың «Ескендірін», Мұхамеджан Сералиннің «Топ жарғанын» Шәкәрімнің «Жолсыз жазасын», «Қалқаман — Мамырын», Мағжанның «Батыр Баянын», «Қорқытын», «Орман патшасын» атайды.

А. Байтұрсынов өз кезіндегі әдебиет өкілдерінің шығармаларына көңіл аударып, мысалдар келтіреді, кейбір шығармаларының аз да болса жанрлық сипаттарын анықтап, өз пікірлерін айтқан; Мысалы, А. Байтұрсынов: «...Мұхтардың (Әуезов) «Оқыған азамат», Смағұлдың (Садуақасов) «Қалайша кооперация ашылды» деген әңгімелері ұсақ әңгімеден гөрі ұзақ әңгіме түріне жақын болады. Нағыз ұсақ әңгіме болатындар: Смағұлдың «Автономиясы», Мержақыптың (Дулатов) «Қызыл қашары», Бейімбеттің (Майлин) «Айт күні» сияқты әңгімелер» — деп жазды.

«Әдебиет танытқыш» еңбегінде А. Байтұрсынов ауыз және жазба әдебиеттің әлеуметтік, қоғамдық мән-маңызын ашудан гөрі адамгершілік, эстетикалық, әсемдік әуенін талдауға бейімділік танытады. Ол жазба әдебиеттегі ағымдар, әдістер туралы да ой-түйіндер айтуға тырысқан. Бұл ретте кітаптың «Сындар дәуірі, ондағы шығарма түрлері» атты тарауы маңызды. Одан сыншыл реализм туралы алғашқы пікірлер нышанын кездестіруге болады. Қазақ әдебиетінің даму жолдарын сөз ете отырып, зерттеуші «Европа жұртының сындар әдебиетін» еске алады да, оның бай тәжірибесін меңгеруге бет алушылық қазақ көркем сөз ізденістерінде сәйкестік, үйлесімдікке жалғасқанын айтады. Әдебиеттер тоғысуы мәселелерін қозғайды.

Сөйтіп, А. Байтұрсынов зерттеуші ретінде қазақ әдебиетінің дамуы процесін жеке дара бөліп қарамай, барлық халықтар әдебиетіне ортақ сипаттармен ұштастыра талдауға тырысады, өнерпаз елдер әдебиетіне тән көркем сөз түрлерінің қазақ әдебиетінде де бар екенін, кейбірі сол кезде жоқ болса, туа бастағанын, келешекте дамитынын айтады.

А. Байтұрсынов — қазақ музыкасы мен ән-күй өнеріне де терең ой жіберген ғалым. А. В. Затаевичтің айтуынша, ол шебер домбырашы, әрі әнші болған. «Қазақ халқының 1000 әні» атты еңбегінде А. В. Затаевич былай деп жазады: «А. Байтұрсынов өз халқының әндерін жақсы біледі және оларды тамаша орындайды, ол — жақсы домбырашы. Қазақ халқының тарихын, этнографиясын, тұрмысы мен әдет-ғұрыптарын терең білетіндіктен, А. Байтұрсынов Торғай, Ақтөбе, Бөкей ордасы, Қарқаралы өлкесінің әндерін жазғанда маған көп жәрдемдесті тамаша екі күүді, тіпті өзі орындады».

Қазақ халқының мәдениеті, оның тарихы, қалпы, келешегі туралы толғаныстар А. Байтұрсынов еңбектерінде көп ұшырайды. Бірсыпыра жыл қатар өмір сүріп қызмет еткен жазушы М. О. Әуезов бір мақаласында А. Байтұрсынов 1923 жылы «Мәдениет тарихы» атты кітаптың қолжазбасын тәмәмдағаны туралы да хабарлаған. Бірақ ол қолжазбаның тағдыры әлі күнге белгісіз. \.

Ахмет Байтұрсынов өмірі мен қызметінің тағы бір салмақты саласы — оның ақындық, аудармашылық еңбегі. Ол бала кезінен қазақ ішінде көркем сөз құдіреті жоғары саналатынын көріп, естіп, сезініп, ойланып ескенге ұқсайды. Саналы өмірге аяқ басқаны кезде халық поэзиясы мен Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин шығармаларын, орыс әдебиетін оқиды. Мұның бәрі қоғамдық ой-пікірде тынымсыз ізденген, өмірге құштар жас Ахмет үшін текке кетуі мүмкін емес еді. Сондықтан ол айналаны тану, білу, сезіну қалпын поэзия тілімен, өлеңмен жеткізуге ден қояды. Өлеңді өзінің ағартушылық идеясына пайдалануды көздейді. Ахмет:

Бұл сөзді біреу алмас, біреу алар,
Құлағын біреу салмас, біреу салар.
Теп-тегіс көпке ұнау оңай емес,
Кейіне жарамаса, кейіне жарар.

Қайсысы ықыласын салып тыңдап,
Жаратпай қайсыбірі теріс қарар.
Дүниеде сүйгенім бар, күйгенім бар,
Солардан аз да болса белгі қалар,— дейді.

Ақынның өлеңдер топтамасы «Мяса» деген атпен Орынборда 1911 жылы басылған. Жинаққа қойған атына ол едәуір ой, салмақты жүк артқан деуге болады.

Ызындап, ұшқан мынау біздің маса,
Сап-сары, аяқтары ұзын маса.
Өзіне біткен түсі өзгерілмес,
Дегенмен, кара яки қызыл маса.

Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,
Қаққы жеп қанаттары бұзылғанша.
Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызыңдаса?

Осы жолдардан «ызыңдап, ұшқан мынау біздің маса» — сергектікті, қозғалыс күйді, серпіліс пен ізденісті сәулелейтін астарлы бейне екені көрінеді. Ол «үстінде ұйықтағанның айнала ұшып», қоғамның енжар, жалқау, ұйқыдағы күйден оянуына қызмет етеді. Осы ағартушылық ойды ақын басқа да шығармаларында әрі қарай дамыта түседі.

«Масаның» негізгі идеялық қазығы — жұртшылықты оқуға, өнер-білімге, рухани көтерілуге шақыру, адамгершілікті, мәдениетті уағыздау, еңбек етуге үндеу. Ақын өлеңдері жалпы, сол кездегі ағартушылық бағытпен үндес. Ақын өз өлеңдерінде көбіне Шоқан, Абай, Ыбырай қалыптастырып дамытқан ерісті ойды, калып алған дәстүрлерді, гуманистік әуендерді, демократтық бағыттарды жаңа жағдайда өзінше жалғастырушы ретінде көрінеді. Оның өлеңдерінің тақырып қойылысынан, өрнектелуінен, ой жүйелеу мәнерлерінен Абай, Ыбырай үлгілеріне жақындық, үйлесімдік, үндестік байқалады. Солар сияқты А. Байтұрсынов та айнала қоршаған ортаға ойлана, сын көзімен қарайды, қоғам қалпына көңілі толмайды. «Қазақ салты», «Қазақ қалпы», Досыма хат», «Жиған-терген», «Тілек батам», «Жауға түскен жан сөзі», «Бақ» сияқты өлеңдердің мазмұны осыны танытады.

Алдыңғы ағалар суреттеп кеткен қазақ қоғамының жалпы қалпында дәл сол кезде айтарлықтай өзгерістер жоқ-ты. Ахмет қоғамның сол бір келеңсіз көріністеріне салқын қарай алмайды. Ол жан ауыртып, жүрек сыздатар «қасірет сөзін» айтып, хатқа жазады.

«Қазақ қалпы», «Досыма хат» өлеңдерінде қазақ елінің қалпы «Қалтылдақ қайық мініп еспесі жоқ, теңізде жүрміз қалқып көшгіесі жоқ», «Шығармай бір жеңнен қол, бір жерден сөз, алалық алты бақан дертпен кірдік», — «Ақшаға абыройын, арын сатып, азған жұрт, адамшылық қалмай сыны», «Жаны мал, жақыны мал, малдың құлы» деген сипаттармен нақтылана түседі.

А. Байтұрсыновтың «Жиған-терген»-длені Абайдың «Сегіз аяғы» үлгісімен, әсерімен жазылған шығарма. Осы өлеңде қазақ қоғамының бір-сыпыра көкейтесті мәселелері көтерілген. Елді, ел намысын ойлайтындар аздығы, бірліктің жоқтығы, ел басшыларының зорлықшылығы, т. б. жайлар туралы ой-тұжырым айтылған. Қоғам қалпы туралы ойланған ақын:

Әр жолды ойлап,
Ойыма бойлап,
Үқтым тайыз, теренді.
Сайраған тілмен,
Зарлаған үнмен,
Құлағы жоқ керенді —
Ұқтыра алмай сөз әуре,
Тек тұра алмай біз әуре,—

дейді де, сөз ұғар, көңіл көзі сергек қауым алдына нелер келеңсіз көріністер сырын ашады. Ұлы ұстазы Абайша ол «Салынып дауға, сатылып жауға» аянған болыстықты, аңқау адамдарды алдап, мал жинап, кәсіп етіп жүрген арамза моллаларды, халық бойындағы енжарлық, бейқамдық мінездерді сынға алады. «Үйқышыл жұртты, түксиген мұртты, обыр обып, сорып тұр» — «Түн етіп күнін оятқызбай қорып тұр» — ақын ойынша мұндай озбырлық, үстемдік ету үшін жүргізіліп отырған саясаттың нәтижесі. Соның бәрін көріп толғанған ақын:

Үлғайып қайғы,
Уытын жайды,
Айтпасыма болмады.
Қабағын түйіп,
Қаһарын жиып,
Көкті бұлт торлады.
Жаңбыр жаумай, жауса қар,
Жұрт жұтайтын түрі бар,—

деген ойлы тұжырым жасайды.

А. Байтұрсынов қазақ аулындағы әлеуметтік теңсіздіктің, таптық шиеленіс-қақтығыстардың себеп-салдарына терең бойлай алмаса да, еңбекші халыққа, олардың ауыр халіне көңіл бөліп, аяушылық сезім білдіреді, ауыр халге төзіп, көніп, үндемей жүре бермей, адамдық қасиетті қорғауды қалайды. Бұл оның демократтық, гуманистік көзқарастарға бейімдігін аңғартады. «Адамдық диқаншысы» деген өлеңінде ол өмір бойы бейнетке, қорлыққа үндемей пыдап, жасып, жаншылып кеткен адамдарды көріп, жаны ашиды, олар сергектеу болса, адамдыққа ұмтылса, үндемей жүре бермесе, алдағандарға алданбаса, таяққа еті үйреніп жүнжіп кетпес еді деп ойлайды, олардың намысына тиерлік ащы сөздер айтады.

Елдің ауыр халін аз да болса жеңілдету жолдары туралы ойланғанда Ахмет бұрын қалыптасып дамыған ағартушылықтың мақсат-мұраты арнасында ой өрбітеді, ұйқыдан оянып, білім-ғылымға ұмтылу қажеттігін, оянған ерге еру керектігін еске салады. Оның:

Оянған ерге
ұмтылған жерде
Еруші азда, серік кем.
Қас білген досты,
Дос білген қасты,
Мұндай елді көріп пе ең?
Қыс ішінде бірер қаз
Келгенменен, қайда жаз?! —

деген өлең жолдары ел ішіндегі азын-аулақ зиялы азаматтар сөзіне құлақ қоюдың аздығына күйінуден туған, Ақын өлеңдерінің шығарылған жылдары нақты қойылмауы, әрине, оның творчестволық ой жүйесінің эволюциясын анықтауды қиындатады. Дегенмен, «Маса» өлеңдер жинағы 1911

жылы басылғанына сүйеніп, сонда жарияланған туындылар содан бұрынғы жылдары жазылғанын, Ахмет Байтұрсыновтың ел күйін өзгертудің ағартушылық жолдан басқа бір арнасын іздеп, сезіне бастағанын байқаймыз. Ол ізденіс 1905-1907 жылдар уақиғаларына, революциялық дүмпулерге, сол дүмпулердің қазақ жерлерін де шарпуына байланысты қалыптаса бастаған деуге болады. Мысалы, «Бақ» деген өлеңінде ақын:

Бұлттар басып жасырған,
Жана түсіп басылған,
Таң шапағы сөніп тұр;
Жаңаланған өмірден
Жаңа шығып көрінген
Гүл қамауда семіп тұр,—

дейді. Мұндағы «жана түсіп басылған», «таң шапағы», «жаңа шығып көрінген, гүл қамауда семіп тұр» — деген көркемдік компоненттер, символдық бейнелер замана бағытына жаңа ғасыр көгіндегі көрініс-құбылыстар әкелген бағыт-бағдар әсерлерінен туғаны байқалады. Ағартушылық баққа жетудің қиындығын ол тез түсінеді. Алайда, ақын түнілген емес, ізденуден, үмітенуден, ұмтылудан жалықпайды:

Үміт сүйрер жыраққа,
Жетесің деп мұратқа,
Талықсам да ізденіп,
Қашан көңіл жасарар?
Арқа басың босанар
Рахатлы жаз келіп?
Қашан жанып шам-шырақ,
Сәуле беріп жарқырап,
Болар жарық төрт тарап?
Қашан маған іздеген
Күліп жылы жүзбенен
Болар серік бақ қарап? —

деп армандайды ол. Бұл тамаша өрнектер тек бір ақынның жан-күйі ғана емес, Октябрь алдындағы қазақ қоғамының рухани ізденістерінің белгісі, алда жанар шам-шырақты армандап күту, аңсау әрі сену сарыны. Мұның негізінде қазақ қоғамының тынымсыз рухани ізденістері, мүддесі, кейінгі революциялық толқындарға, өзгерістерге жылдам ілесуіне себеп болған таза оптимизмі жатыр.

«Маса» жинағының көркемдік арсеналында талай эпитеттер, теңеулер, шендестірулер, инверсиялар, мақал-мәтелдер бар. Мысалы, теңсіздік;~оу-бырлық, әділетсіздік, әрекетсіздік, надандық жайғасқын жайды ақын, көбіне «түн», «түнерген тебемізден бұлт арылмай», «қасірет», «өртке душар болып», «не қалды тәнімізде шарпылмаған», «алалық алты бақан дертпен кірдік» деп бейнелейді. Айтайын деген ойын ақын көркемдеп жеткізуге, бейнелі сөз табуға шебер. «Достыма хат» өлеңі •түгелімен осындай бейнелі сөздерден, теңеумен шендестіруден, антитеза мен синекдохадан тұрады:

Қырағы қия жазбас, сұңқарым-ай!
Қажымас қашық жолға, тұлпарым-ай/
Үйілген өлексені өрге сүйреп,
Шығармақ қыр басына, іңкәрім-ай!

✓ Жарқырап жақсылықтың таңы атпай тұр,
Тунерген төбемізден бұлт арылмай.
Көк атты, көн терілі, көніп қалған,
Сықса да шыдай беру — жұрт жарылмай.

Бұл жолдарда қазақтың көркемдік ой жүйесінде қалыптасқан өрнектер ақынның өзіндік ізденістерімен астаса қиюласқан. Айталық, «қырағы қия жазбас сұңқарым-ай, қажымас қашық жолға тұлпарым-ай» деген метафоралық өрнектер бұрыннан көркемдік арсеналда бар болса «өлігін өлексенің өрге сүйреп, шығармақ қыр басына іңкәрім-ай» ақын өзі тапқан көркемдік тіркес, айтылмыш ойды удете, үстемелей жеткізу қызметін аткарып тұр. Бұл синекдоха «сұңқарға, тұлпарға» балап отырған тамаша ер тұлғасының қадір-қасиеттерінің ықпалы күштілігін, елін өрге сүйреп, қыр басына, биікке шығару жүгі ауырлығын, салмақтылығын айту үшін қолданылған.

Кім біліп,-ер еңбегін сезіп жатыр?
Кім шыдап, жолдастыққа төзіп жатыр?
Сасық ми, салқын жүрек, санасыздар
Алаңсыз ақ малтасын езіп жатыр,—

дегендегі, «кім шыдап, жолдастыққа төзіп жатыр» деу де автордың көркемдік ой жүйесінің өзгешеліктерінің бір қыры. Әдетте жолдастық сөзі жиі қолданылғанмен, оның адам қарым-қатынасындағы терең мағынасы-мәні ауыр сыннан өту, шыдау, тезу арқылы шындалатыны, нағыз жолдастық әр адамның қолынан келе бермейтіні, биік рухани өріске, асыл арманға байланыстылығы ашыла түскен:

Ү Тықылдап, құр пысықсып сөйлейтін көп,
//“Екпіндеп, ұшқыр атша қарқындаған.
Бос белбеу, босаң туған бозбала көп
Киіздей, шала басып, қарпылмаған...

«Сасық ми, салқын жүрек, санасыздар, алаңсыз ақ малтасын езіп жатыр» — ащы сөздер, көңілінде сәл саңлау бар адамды айналаға, өзіне сын көзбен қарауға, намыс туралы ойлануына елең еткізбей қалмайтын салмақты тіркестер.

Қорыта айтқанда, Ахмет Байтұрсыновтың өлендер топтамасы — кел ғасырғы қазақ поэзиясының дәстүрлерін, демократтық-ағартушылық әдебиет үлгілерін жаңа тарихи жағдайда дамытып, жалғастырған идеялық-көркемдік деңгейі жоғары туындылар. Оларды қайта бастыру туған әдебиетіміздің жалпы адамзаттық, гуманистік, демократтық, тәрбиелік сипаттарын айқындап аша түсетін мұра болмақ.

Ахмет Байтұрсынов қалдырған бай мұраның тағы бір саласы оның көркем аударма дамуына үлесі. Қазақ әдебиетіндегі көркем аударма тарихы бай екендігі мәлім. Ахмет Байтұрсынов аудармамен шұғылданған тұста, яғни ХХ ғасырдың бас кезінде аудармада, әсіресе, орыстың классикалық әдебиеті үлгілерін қазақ тіліне аудару ісінде едәуір тәжірибе жинақталған еді. Сонау Абай мен Ыбырай тәжірибелерінен басталған бұл игі дәстүр Ақылбай мен Мағауия Құнанбаевтар, Шәкәрім Құдайбердиев, Мұхамеджан Сералин, Бекет Өтетілеуов, Ғұмар Қарашев аудармаларымен, газет-журналдардағы тәржімалармен толыға түскен. Енді бір топ ақын-жазушылар Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Мержақып Дулатов көркем аударма ауқымын кеңейтіп, Шығыспен Батыс елдері әдебиеттері үлгілерін, орыс классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударып, көркем қазынаның бұл саласын байытуға қызмет етті.

Ахмет Байтұрсынов алғаш рет аударма жинақ бастыру ісін бастаушы болды. Ол орыстың классик жазушысы И. А. Крылов мысалдарының бір тобын қазақ тіліне аударып, «Қырық мысал» деген атпен Петербургте 1909 жылы жеке кітап етіп бастырды. Бұл И. А. Крылов шығармаларының қазақ тілінде, тіпті Орта Азияда десе де артық емес, тұңғыш жеке кітап болып бастырылуы.

И. А. Крылов мысалдарының СССР халықтар тіліне аударылуының өзіндік тарихы жазылар болса, оның өшпес туындыларының біразын ең алғаш өз тілдерінде сөйлеткен халықтардың алдыңғы қатарында қазақ халқы, оның ардагер ұлдары Ыбырай Алтынсарин мен Абай Құнанбаев тұрары хақ. Олардан кейінгі бір топ қазақ ақын-жазушылары да Крылов туындыларын қазақ тіліне аударумен шұғылданды. Солардың бірі — Ахмет Байтұрсынов.

Ахмет Байтұрсынов «Қырық мысал» жинағына жазған «Замандастарыма» деген кіріспесінде аударманың мән-мақсаты, дәуір дүбіріне ілесу ниеті, қиындық жағдайларда орындағаны туралы айтады:

Орыстың тәржіме еттім мысалдарын,
Әзірге қолдан келген осы барым.
Қанағат азға деген, жоққа — сабыр,
Қомсынып қоңырайма, құрбыларым!

Бабы жоқ жұмыстағы мен бір арық,
Күй қайда үздік шығар топты жарып.
Ат тұрмас аяғында желі болса,
Дүсірлеп шапса біреу қику салып.

Бар болса сондай жүйрік қызар деймін,
Естілсе құлағына дүбір барып.
Әйтпесе арық шауып ондырар ма,
Жүргенде қамыт басып, қажып-талып.

«Қырық мысал» жинағында қырық бір мысалдың да аудармасы бар.

И. А. Крыловтан кырык мысал және орыс әдебиетінде мысал жанрын қалыптастырушылардың (А. П. Сумароков, В. И. Майковпен бірге) бірі И. И. Хемницердің «Ат пен есек» шығармасы қазақшаға аударылған. Онда көтерілетін мәселелердің, айтылатын ойлардың салмақтылығына, қазақ оқушыларына жақын да түсінікті болуына қазақ ақыны қатты көңіл болген. Сондықтан ол төл шығармадай оқылады.

Ахмет Байтұрсынов бұлардан басқа А. С. Пушкиннің «Балықшы мен балық», «Алтын әтеш», «Ат», «Даньшпан Аликтің ажалы» атты шығармаларын, Надсонның бір өлеңін қазақшаға аударған. Оның Крылов, Пушкин, Лермонтов сияқты классик ақындар творчествосымен қатар, орыстың белгілі лирик ақыны Семен Яковлевич Надсон (1862—1887) шығармаларына көңіл аударуы да тегін емес болса керек. Кезінде Надсон өлеңдерін Шәкәрім де аударған. Қазақ ақындары Надсонның Петербуртта әр кезде жарық көрген шығармаларымен (2 томдық жинағы тек 1917 жылы шықты) таныс болғанда, оларға орыс ақынының туындылары қатты ұнаған сияқты. Көп жағдайда олар өз ой-толқындарымен, ізденістерімен, көңіл-күй сезім дүниелерімен үйлесімдік, сәйкестік, ұқсастық тапқан деуге болады. Надсонның таланттылығы, сүйкімді бейнесі, аянышты өмірі, небәрі 25 жыл ғана ғұмырында соншалықты маңызды да қомақты мұра қалдыруы, онда адам өмірінің сан алуан күй-сырлары шеберлікпен шертілуі, қоғамға өзіндік қатынасының айқындығы, философиялық ой-толғаныстары, қадір-қасиеттері зерделі жастарды қызықтырғанға, еліктіргенге ұқсайды. Бұл да ол кезде бір топ қазақ ақындары томаға тұйықтықтан аулақ болып, көршілес елдерде не игі жақсылық болса, соған көңіл аударып, оларды өз халқының қажетіне жарату үшін рухани ізденістерде болғанын байқатады.

Ахмет Байтұрсыновтың саналы өмірінде араласқан, қызметтес, пікірлес, бағытас болған адамдары көп. Оларды анықтап, нақты деректер негізінде зерттеу қажет шығар. Солардың ішінде А. Е. Алекторов, Г. Н. Потанин, т. б. орыс зиялылары бар.

«...1896 жылы Омбыда, Акмола, Семей школдарын басқарып тұрған Алекторовпен хабарласып, Омбыға барған...» — деп жазды Мұхтар Әуезов. Омбыға барып Алекторовпен көрісуі Ахаңның кейінгі істері мен тіршілігіне әсер етуі де мүмкін. А. Байтұрсынов Г. Н. Потаниннің туғанына 80 жыл толуына арнап өлең шығарғанда халық қазынасын жинау, зерттеу ісінің пайдалылығын атап өткен.

Ахмет Байтұрсыновтың қоғамдық-ғылыми творчестволық мұрасы кезінде қазақтың көптеген зиялылары назарында болған. Ол туралы Сәкен Сейфуллин, Смағұл Садуақасов, Ғаббас Тоғжанов, Мұхтар Әуезов, Мержақып Дулатов, Елдес Омаров, Сәбит Мұқанов, Асафангел Крымский, Михаил Батталов, Митрофан Сильченко, Бейсембай Кенжебаев, тағы басқалар жылы лебіздер айтқан.

Ахмет Байтұрсыновтың өмірі мен қызметі туралы алғашқы басылған мақалалардың бірі оның РКП(б)-ның Орынборлық комитетіне мүшелікке алу туралы өтінішіне («Известия», 1920 жылы 16 апрель) байланысты жазылды.

1920 жылы 4 октябрьде Орынборда Қазақ өлкесі Советтерінің Құрылтай съезінде Қазақ АССР-і құрылып, Орынбор 1920-1922 жылдары оның астанасы болғаны, қазақ интеллигенциясының едәуір бөлегі сонда шоғырланғаны белгілі. Олар Орынборда сол кезде ұйымдастырылған «Қырғыз (Қазақ) өлкесін зерттеу қоғамының» жұмысына да белсене қатысқан. Ахмет Байтұрсынов осы қоғамның құрметті мүшесі әрі басқарушысы болған. Осы қоғамның мүшелері қатарында одан басқа Жолдыбаев Молдағали, Дулатов Мержақып, Затаевич А. В., Баталов Михаил Павлович, Қаратаев Қайролла, Құлжанова Нәзипа, Сейфуллин Сәкен Омаров Елдес, т. б. жұмыс істеген. Осы қоғам бірнеше жыл бойы Орынборда «Труды общества изучения киргизского края» деген жинақты орыс тілінде шығарып тұрған. Бұл басылымда қазақ елінің экономикалық, саяси, рухани, мәдени және әдеби өмірін жан-жақты қамтитын мақалалар көп. Оларды жинақтап, жүйелеу, зерттеу де қажет. Онда Ахмет Байтұрсыновтың 50 жасқа толуына арналған мақалалар жарияланған. Оның бірі М. Дулатовтың «Ахмет Байтұрсынович Байтұрсынов» (Биографический очерк), екіншісі Е. Омаровтың «Ученая деятельность А. Б. Байтұрсынова» мақаласы. Мақалаларда өмірбаяндық деректер, ғылыми, әдеби пікір-тұжырымдар бар. Атап айтқанда, оларда Ахмет творчествосы — ақын, аудармашы, журналист, кітап бастырушы, тілші, әдебиетші есебінде зор бағаға ие болған.

Ахмет Байтұрсыновтың 50 жасқа толуына Сәкен Сейфуллин де, Мұхтар Әуезов те мақала арнағаны жоғарыда айтылды. Оларда Ахмет Байтұрсыновтың өмірі мен қызметіне жан-жақты баға берілді. «Айналып келіп таразыға тартылған, сыннан өткен деп Ахаңның ғана ардақты атын айтамыз. Одан басқа жалпақ елдің сынына толып, мейірін қандырған кісілері санаулы.

Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаңның салған әдебиеттегі орны — «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 жылдары қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты — біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын.

Оны жұрттың бәрі де біледі. Бұның шындығына ешкім де дауласпайды.

Сондықтан 50 жылдық тойын істеп отырған қуанышты күнде Ахаңа біздің айтатын сөзіміз: Ахаң еңбегі жанған жанның бірі. Істеген ісінің жемісі — артынан келе жатқан жастар. Оның арты Ахаң мектебіне тізіліп, кіріп жатқан жас буын, жаңа өсіп келе жатқан қазақ әдебиеті Ахаңды өзінің басшысы деп санайды.

Қаламынан тамған бал ем болудан айнымайды. Әлде болса, өмірінің ұзақ болып, еңбегінің өнімді болуын тілеуден қазақ баласы қайтпайды», — деп жазды М. Әуезов.

А. Байтұрсынов туралы Смағұл Садуақасов, Ғаббас Тоғжанов мақалалар жариялады. А. Байтұрсыновтың 1929-1934 жылдары жер аударылғаны жоғарыда айтылды. Сол бір қиын кездердің өзінде ол туралы

лебіздер айтқан адамның бірі жазушы және ғалым Сәбит Мұқанов еді. Ол 1932 жылы шыққан «XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті» деген көлемді еңбегінде бірсыпыра ірі тұлғалар қатарында Ахмет Байтұрсыновты атады. Оның еңбектеріне талдау жасады. М. Баталов пен М. Сильченко «Очерки по казахскому фольклору и казахской литературе» деп аталып, 1933 жылы шыққан кітапшасының көптеген бетін Ахмет Байтұрсыновқа арнады. Сол тұстағы «алашордашылар» позициясын сынауға құрылғанмен, бұл екі еңбектің де Ахмет Байтұрсыновтың қоғамдық, ғалымдық, әдебиетшілік қызметінің негізгі бағыты мен көркемдік құндылығын мойындамай өте алмағаны байқалады. Соңғы кітапта: «Байтұрсынов — Орынбордағы қырғыз мұғалімдер семинариясында білім алған педагог. Қоғамдық-революциялық қызметін ол 1905 жылдан, қазақтың ұлтшылдық буржуазиялық-демократиялық интеллигенциясы революциялық үйірмелерде, әсіресе реакция жылдары астыртын жұмыс жүргізген кезде бастады. Байтұрсынов 1913 жылы «Қазақ» газетін бастырды, оның негізгі бағыты — қазақ халқының қоғамдық-мәдени оянуына ықпал ету болды. Газет 1918 жылға дейін шығып тұрды, жас ақын-жазушыларды біріктірді... Байтұрсыновтың сүйікті жанры — мысал. Грек мысалшысы Эзоп, француздық Лафонтен, орыс Крыловтың өткен замандардың қалдықтары мен керітартпалықтарын, өз табы ішіндегі басқа да топтардың кемшіліктерін сынау үшін мысалды құрал еткені сияқты, Байтұрсынов та бүйі, маса, тағы сол сияқты бейнелерде орыс патшасы чиновниктерінің зорлықтарына және феодализмнің қалдықтарына өз табы тұрғысынан қарсы шығады.

Байтұрсыновтың өлеңдері «Маса» жинағында топталған. Байтұрсынов үшін әдебиет оның идеясын, саясатын іске асыру құралдарының бірі болды.»

Көп жылдар бойы А. Байтұрсынов атына тыйым салынған кезде жазылған сыңаржақ даттау пікірлерге тоқтау қажет емес шығар. А. Байтұрсыновтың бай мұрасы бүгін маркстік-лениндік методология тұрғысынан объективті, тиянақты, ғылыми зерттеу табатыны даусыз.

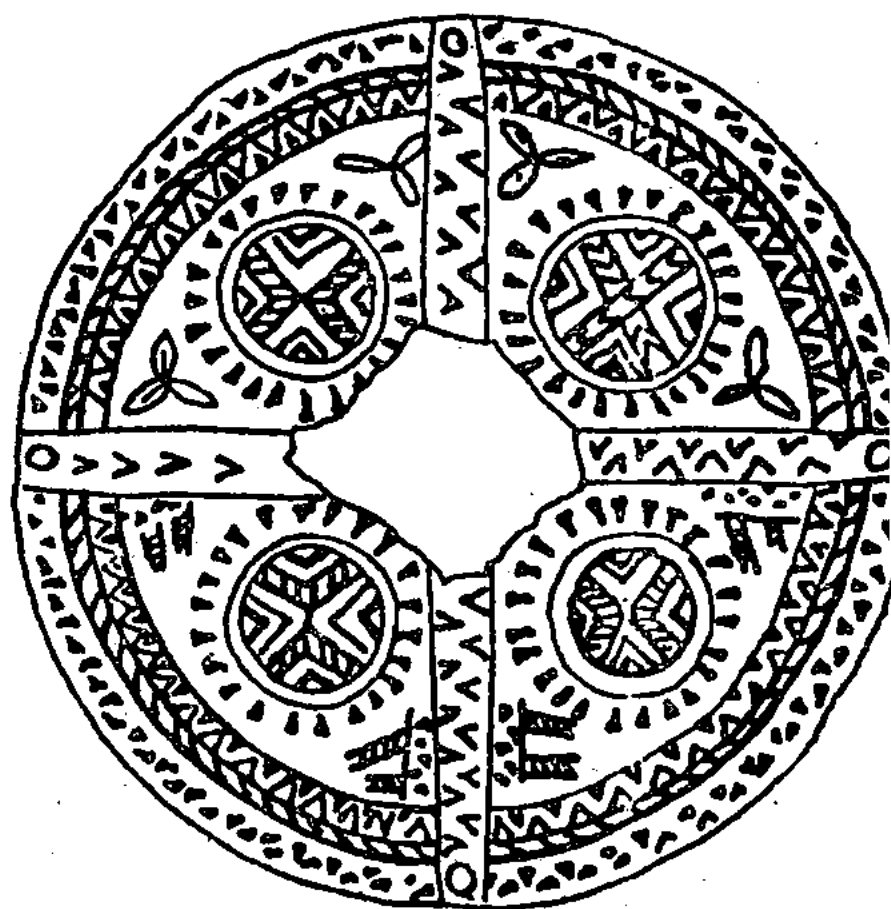
Шәмшиябану СӘТБАЕВА,

Қазақ ССР Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі.

Б і р і н ш і б ө л і м

Ө Л Е Œ Д Е Р

(1911—1922)

آخمد بایتۇرسۇنوف.

 ماسا

3 نچى باسىلۇۋى.

قۇسىنە قاراب.
- اچىنەن تۇگلمە!
كۈچىنە قاراب.
- اسىنەن تۇگلمە!

«Татарстан» матбағасы.
г. Казань. - 1922 г. 1922 жыл.

А. Байтұрсыновтың 1922 жылы Қазанда шыққан «Маса» жинағының мұқабасы.